

Historické záznamy a prameny o romské rodině

Historické prameny jsou na popis a údaje o romské rodině velmi skoupé. Důvodem je po staletí udržovaná a záměrně nepřekračovaná bariéra. Prameny k romské historii nacházíme výhradně v neromském prostředí. Jejich autoři obvykle sami určovali, jaké informace stojí za zaznamenání. Kronikáři zachycovali ve značné míře situace neobvyklé, nebo ne často se opakující. Díky tomu se do dobových materiálů dostaly i texty o Romech, spojené nejčastěji s popisem způsobu obživy. Jednalo se buď o obecně opovrhované činnosti hraničící s kriminalitou, nebo naopak popisy řemesel či pracovních postupů pro evropský kontinent neznámé. V minimální míře se setkáváme s dokumentací kultury, z níž velmi malé procento tvoří popis rodinných a rodových poměrů, zúžený zpravidla jen na výčet, kolik mužů, žen a dětí prošlo danou lokalitou. Zmínky o Romech v souvislosti s jejich přestupky proti zákonům a kriminální činnosti v tzv. krevních, černých či smolných knihách jsou občas doprovázeny popisem zatčených a vyslychaných osob, výjimečně i jejich majetku, ošacení či sociálních podmínek.

V 18. století se záznamy o rodinách a dětech objevují v lakonických informacích o trestech pro dospělé a odnímání romských dětí na převýchovu do křesťanských rodin. Za vlády Marie Terezie (1740 – 1780) vzniklo několik dekretů přímo zaměřených na řešení sociálních poměrů romských rodin v tehdejších Uhrách. Souvisely především s asimilačními tendencemi, které měly přinést změny ve způsobu života romských skupin, jenž se rozhodně neslučoval s představami o běžném Evropanovi. Čím je pramen mladší, tím častěji je pořizován z důvodu dokumentace a statistických údajů. Můžeme proto sledovat snahu zachovat autentičnost, nikoliv zaznamenávat senzaci, nebo naopak zjištění upravovat do dobově přijatelné podoby.

Dokumentární hodnotu v sobě nesou také dobové rytiny a kresby – samostatné i doprovázející historické texty. I zde je nutno počítat s jistou dávkou nepřesnosti a zkreslení. Oděv a vzhled Romů se značně lišil od tehdejšího pojetí modelu krásy a vkusu, což bylo nezřídka důvodem k autorovým záměrným změnám a úpravám „k obrazu svému“.

Za první známé vyobrazení romské rodiny z našeho území je některými českými historiky považována mědirytina Cikánská rodina Václava z Olomouce. Podle informace švýcarského historika českého původu Jiřího Hanzala se však jedná o zrcadlově obrácenou stejnojmennou kopii rytiny německého autora, která vznikla na konci 15. století. Dle jeho mínění jde o nejstarší vyobrazení Romů v evropském prostředí. O děti se na tomto vyobrazení rovným dílem stará muž a žena. Muž vede svého potomka za ruku v lokti. Žena nese druhé

dítě na rameni a přidržuje jej rukou. Druhou rukou se opírá o rameno svého muže. Muž jde v čele skupiny, což však pravděpodobně neznázorňuje jeho vůdčí postavení v rodině, ale spíše jeho ochrannou funkci.

První dosud známé vyobrazení Romů z našeho území je dřevoryt tzv. varovné tabule (tj. obrazově zpracovaná tabule varující Romy před vstupem na území) Vrchního královského úřadu ve Vratislavi z roku 1708. I na něm lze spatřit romskou rodinu v čele s otcem. Několik kroků za ním jde jeho žena s jedním dítětem v plachtě na zádech. Za ruku vede dceru, syn jde po jejím levém boku, ale za ruku se jí nedrží. Muž a jeho syn mají na nohou od pohledu poměrně pevné vysoké boty, na rozdíl od ženy a děvčete, které jdou bosé. Na základě této skutečnosti je již možné vyvozovat jistou nadřazenost mužů a podřazenou pozici žen v rodinné hierarchii jednotlivých členů.

Na většině historických vyobrazení je patrná role ženy jako matky. Samostatně stojící žena drží obvykle dítě v náručí. Je-li žena součástí skupiny osob, nese dítě v plachtě na zádech nebo je vede za ruku.

Zajímavým dokladem o životě kočovných skupin Romů je soubor rytin Jacquese Callota z roku 1622, na nichž zachytil putující i odpočívající romský tábor. Na cestě jdou ženy s dětmi i muži pěšky, sedí na vozech nebo jedou na koních. Nelze tedy říci, že výsada pohodlnějšího cestování patřila z titulu vyššího rodinného statutu pouze mužům. Na vyobrazení tábora můžeme vidět ženy při jejich obvyklých zaměstnáních – praní prádla, vaření, starost o děti a nemocné, ale i asistence při porodu. Muži jsou oproti tomu znázorňováni hlavně při odpočinku, jídle, zábavě (hraní karet), výjimečně při práci, např. přípravě masa k vaření. Jsou-li zobrazováni pouze muži, pak především při pracovní činnosti.

Ze středověkých vyobrazení je možné vyzpozorovat také početnost romských rodin, která je ve většině případů překvapivě nízká. Rodiny mají dvě nebo tři děti, obvykle jsou dvou, maximálně třígenerační. Ani kočující skupiny nepřekypují vysokým počtem. Důvodem bude pravděpodobně celkově vysoká úmrtnost dětí, pronásledování a plánované likvidování Romů. Z dochovaných pramenů můžeme usuzovat, že počet členů romské rodiny se zvýšil až po jejím usazení a tedy relativním zlepšení jejího životního standardu. To dokládají i novodobé obrazové materiály, např. fotografie.

Za další možné prameny vztahující se k rodinnému životu můžeme považovat také umělecká díla různých autorů, zejména spisovatelů a malířů. I zde je nutno počítat s tendenčními úpravami a také nepochopením neznámých modelů a norem chování. Největší zájem o Romy se projevil v období romantismu na přelomu 18. a 19. století. Potulní exotičtí kočovníci se stávali ideálními postavami splňujícími mnohé vlastnosti připisované

romantickým hrdinům – vášeň, tragická láska, krása, odlišnost od okolní společnosti, rozervanost spočívající ve věčném toulání, bytostné sepětí s přírodou, pohrdání svazujícími zákony, příkazy a zákazy. Tento typ pramenných informací lze využívat jen se značnou obezřetností a vždy pouze jako doplňující nebo dokreslující. Je nutné znát okolnosti vzniku daného díla, jestli autor čerpal pouze ze svých představ nebo pronikl, i když třeba v omezené míře, do romské komunity. Pak je možné přesněji určit, zda jde o pramen dokumentující skutečný stav romské komunity v dané době nebo o umělcovy představy.

Romská velkorodina a rodina

Budeme-li se držet mnoha různými způsoby dokázané skutečnosti o původu Romů, dojdeme zákonitě ke snaze srovnávat jejich modely chování s Indy. Vzdálené a rozdílné světy indické a evropské kultury způsobovaly a způsobují po staletí stále se opakující konflikty a nepochopení. Při hledání společných rysů indické a romské kultury je třeba mít na paměti, že Romové již přibližně tisíc let nežijí v indickém prostředí. Nutně muselo dojít k vzájemným vlivům a přizpůsobení.

Významným znakem indické společnosti je kastovní systém. Každý je v první řadě členem nějaké kasty – džátí, podle čehož řídí celý svůj život – způsob obživy, styk s jinými lidmi apod. *Džátí je příbuzensko-profesní skupina, kterou s ostatními kastami váže ekonomická komplementarita a odděluje ji od nich sociální distance v mimoekonomických sférách života.*¹ Pozůstatky kastovního systému můžeme dodnes pozorovat u jednotlivých romských subetnických skupin v různých formách a životních situacích.

Výrazný je rezervovaný přístup tzv. olašských Romů vůči Romům tradičně usedlým. Zmiňované vztahy jsou podpořeny ještě dalšími pravidly a předpisy, jejichž kořeny lze hledat ve starobylém kastovním systému, a sledovat do dnešní doby, i když už s méně ostrými hranicemi, jak tomu bylo dříve. *Sociální distance mezi kastami se projevuje například endogamií – zákazem vybírat si za manželské partnery příslušníky jiných kast.*² Dodnes jasná je např. při výběru partnerů u olašských Romů, kteří si volí životního partnera ve stejné subetnické skupině. Překročení zásady endogamie jsou i na počátku 21. století málo početná, výjimečná a nezřídka považovaná za značné provinění vůči rodovým zvyklostem.

I v rámci usedlých Romů můžeme najít rozdělení např. na základě přístupu k výběru a úpravě jídla na *žuže Roma* (čisté) a *degeše* (nečisté, kteří jedli psí nebo koňské maso). Hranice

¹ Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras, c. d., s. 22.

² Tamtéž.

mezi těmito skupinami je ovšem velmi těžce uchopitelná – každá ze skupin se obvykle ze svého pohledu považuje za správnou a oprávněnou používat označení žuže.

Pro skupinu, za jejíhož člena se daná osoba považuje, užívají Romové termín *amare Roma* (naši Romové). *Amare Roma* mohou být obyvatelé jedné sídlištní komunity, romské osady, či jedné oblasti, v níž obyvatelé z několika osad udržují mezi sebou kontakty (například jsou příbuzensky propojení, setkávají se při kolektivních obřadních sešlostech, scházejí se na poutích nebo na trzích ve spádovém městě, patří ke stejné profesní skupině). Nejširší pospolitost ohraničená výrazem *amare Roma* bývá společenství hovořící jedním jazykem (tj. blízké příbuznými subdialekty). V jak širokém významu se výraz *amare Roma* užije, záleží na kontextu a na potřebě odlišení vůči *cudza Roma* – cizí Romové. Termínem *cudza Roma* byli označováni příslušníci skupin, kteří přišli do míst, kde již Romové žili, a tím často narušili do té doby vyrovnaný vztah mezi místními obyvateli a Romy. Vztah *amare Roma* k *cudza Roma* byl proto obvykle rezervovaný, ne-li přímo nepřátelský.

Základním pilířem pro dnešní romskou společnost je na prvním místě rodina. Je to fakt potvrzený každodenním laickým pozorováním, Romy samotnými i vědeckým výzkumem. Romskou společnost můžeme mj. dělit na základě struktury po linii vertikální, tedy rodu, a horizontální, tedy rodiny.

Rod, rom. *fajta*, je široká příbuzenská skupina, do které mohou být zahrnuti členové různých endogamních nebo exogamních subetnických skupin. Do fajty tedy patří nejen nejbližší pokrevní příbuzní, ale i tety a strýcové, bratrance a sestřenice obou rodičů a všech prarodičů a jejich potomci. Každý Rom rozlišuje fajtu po otcovské linii – *pal o dad* – a mateřské linii – *pal e daj*. Jedná se o tzv. unilineární typ descendance, kdy je pohlaví osoby, podle níž se jedinec identifikuje jako člen určité fajty, jednoznačně určující faktor. Následné chápání pojetí obou fajt (otcovské a mateřské) se však řídí bilaterální (kognatickou) descencí, při které není kladen důraz na pohlaví jedinců.

Chápání i užívání termínu fajta se u Romů do určité míry kryje s pojmem *famel'ija*, označující rozšířenou rodinu. I zde jde o příbuzné z otcovy i matčiny strany v rozsahu čtyř až pěti generací. Rodinné povinnosti, jako účast na rodinných oslavách, svatbách a pohřbech či péče o osiřelé děti a staré osoby, jsou však závaznější pro příslušníky *pašes famel'ija*, bližší rodiny (doslovný překlad první rodina), než pro *dureder famel'ija* (doslovný překlad druhá rodina). Udržování bližších kontaktů se členy *dureder famel'ija* je dnes obvyklé už pouze v rámci segregovaných romských komunit, např. ve slovenských romských osadách. V českém prostředí se širší rodina setkává skutečně jen při výjimečných událostech, jako je např. úmrtí významné osoby.

O nukleární rodině mají Romové spíše vnitřní povědomí, její označení je obvykle totožné s označením rozšířené rodiny a nepovažují ji za samostatnou jednotku, ale její součástí. Výjimku tvoří snad jen vysoce integrovaní potomci českých a moravských Romů, kteří v současnosti žijí např. i v interetnických svazcích. Přesto se podle M. Kaleji v poslední době občas používá také romský termín pro označení nukleární rodiny, a to buď *Romňi čhave* (dosl. žena děti), je-li mluvčím muž, nebo *Rom čhave* (dosl. muž děti), je-li mluvčí žena.

L. Budilová a M. Jakoubek upozorňují ve své práci na problematiku pojmenování romských rodinných/rodových uskupení a považují ji za na tolik závažnou, že odmítají užívat romská označení a nahrazují je odbornými termíny. Základní rodinu stávající z rodičů a dětí označují jako nukleární rodinu. Termín lokální příbuzenská skupina je shodná s romským pojmem famil'ija. Širší příbuzenstvo pak zahrnuje členy fajty po otcovské i mateřské linii, aniž by se tyto dvě základní části rozlišovaly. Uplatňují tedy přísně jako jedinou možnou bilaterální descendenci. V praxi je však podobné jednoznačné vymezení daných pojmů bez ohledu na skutečnost nevhodné. Většina Romů dodržuje při základním rozdělení unilineární descendenci, jasně určují příbuzné z matčiny a otcovy strany. Při následném dělení příbuzných z matčiny či otcovy strany již tento způsob dělení nedodržují a uplatňují bilaterální descendenci – do příbuzenstva nepočítají jen osoby jednoho pohlaví, ale oboje. Zkoumaná skupina Romů bude navíc vždy využívat svoje pojmenování bez ohledu na odborné termíny.

O romské rodině nelze uvažovat obecně. *Kromě vnitřní rozrůzněnosti Romů podle ... etnických subskupin ... závisí dnes již i na prostředí, kde daná rodina či skupina žije, na stupni životní úrovně a jejím modelu způsobu života. Charakter dané rodiny a jejích rodinných vztahů má úzkou souvislost i s pocitem a deklarováním své etnicko-národnostní příslušnosti – zda se její příslušníci hlásí ke svému „romipen“ – romství nebo naopak, zda chtějí ve všem „žít jako ostatní“, tedy zda přijímají model neromského způsobu života.*

Charakteristické rysy romské rodiny

Hlavním charakteristickým rysem indické a potažmo samozřejmě tradiční romské rodiny je skutečnost, že jde o společenství lidí navzájem nerovnoprávných. Rodina se řídí přesnými pravidly, která určují nadřazené nebo podřazené postavení daného člena. Postavení jednotlivých členů romské rodiny se v průběhu jejich biologického vývoje mění. Jedinec se tak může z role nejnižší postavené propracovat (obvykle díky svému věku) až na pozici vážené osoby. Úlohy v rodině jsou přesně rozdělené na mužské a ženské. V případě, že jeden

z rodičů zemře nebo chybí, nepřejdou jeho povinnosti automaticky na partnera, ale na nejbližšího příbuzného stejného pohlaví. Dnes je podobná výrazná dělba práce mezi mužem a ženou patrná např. v romských osadách na Slovensku.

Naopak evropská „demokratická“ společnost směřuje k rovnoprávnosti mezi mužem a ženou. U romské rodiny lze sice v rámci současného evropského trendu spatřovat rozpad z velkorodiny na nukleární rodinu závislý především na míře integrace do majoritní společnosti, přesto jsou paralely s tradičním indickým modelem stále patrné. *Skutečnost, že Romové dodnes běžně užívají gramaticky složitých, přesně vymezujících označení příbuzenských poměrů (které se skládají i z několika genitivů), ve kterých specifikují stáří (mladší – starší), pohlaví a linearitu ... sledované osoby, dokazuje, že tyto údaje mají stále svou vypovídací hodnotu. Že posluchač si logicky doplní k osobě, o které se hovoří, určitou očekávanou funkci a snáze pochopí význam sdělení.*³ Příkladem může být označení pro dceru otceva staršího bratra, rom. *le dadeskere phraleskeri čhaj*.

Za další specifikum tradiční rodiny lze označit kolektivnost a soudržnost, a to v takové formě, jakou by mnohý Evropan považoval za narušení osobní svobody a práva na vlastní názor. Důraz na samostatné rozhodování je v romské rodině potlačen. Řešení problémů se odehrává v rámci společné, často i bouřlivé diskuze, ze které vyjde jedno rozhodnutí. Obvykle jde o myšlenku nejstaršího nebo nejváženějšího muže. Ostatní se s tímto závěrem diskuze ztotožní a považují jej za vlastní. Jiná či „lepší“ osobní pravda v podstatě neexistuje.

Kolektivní řešení jakéhokoliv problému má za následek hlučnost, která je Romům stereotypně velmi často vyčítána jako jedna z jejich nejnepříjemnějších vlastností. Pokud se chce jedinec nějak prosadit ve velkém množství lidí žijícím pohromadě, musí na sebe umět upozornit. Jedinou možností je překřičet všechny ostatní, proto jsou Romové často hlasitější, než připadá majoritě obvyklé. Křik zároveň představuje jistý obranný mechanismus ve společnosti, v níž si daný jedinec není příliš jistý sám sebou, připadá mu cizí a nepřátelská. Tyto pocity mohou být vystupňované až do zvýšené agresivity. Zvýšený hlas vyvolává obvykle dojem nepřátelství a nezúčastněný pozorovatel může mít tedy pocit, že Romové se neustále jen hádají a vzájemně se nesnášejí. Bouřlivá atmosféra trvá však krátce a ještě tentýž den jsou „rozhádaní“ jedinci opět usmířeni. *Tvořily se dvojice a občas některá zmizela ve vrbinkách za osadou. Ráno z toho byl poprask. ... Představitelé obou rodin, povzbuzení nadšením diváků, vytvořili z hádky skutečné divadlo. Rodily se neuvěřitelné nadávky a*

³ Viková, L.: *Obraz současné romské rodiny z pohledu dětí a znalost romštiny u těchto dětí*, c. d., s. 22–23.

*kletby... No a večer byly zásnuby. Ráno zapřisáhlí protivníci, a večer velkolepá oslava věčné spřízněnosti.*⁴

Každá uzavřená komunita má svoje vnitřní pravidla. Síla jednotlivce je mizivá, v kolektivu naopak nachází člověk oporu a podporu. Pro bezpečnost celé skupiny bylo proto bezpodmínečně nutné, aby každý jedinec dodržoval jisté vnitřní zákony, týkající se nejen mezilidských vztahů, ale i pověřených praktik, které měly chránit všechny členy před „nečistými silami“, tedy nemocemi, zlem a neštěstím v jakékoliv podobě.

Překročení zákona a následné nepotrestání viníka by znamenalo ohrožení celé skupiny. Lehčí formou trestu bylo veřejné zostuzení – např. v písni zpívané při společné zábavě (rom. bašaviben). *Byl u nás například jeden člověk a ten bil surově svou manželku. ... jeho žena si jednou při bašaviben zjednala ticho a pak začala zpívat: „Človče, co to děláš, ve dne v noci chodíš opilý, všechno, co vyděláš, propiješ a pak přijdeš domů a zmlátíš ženu!“ ...měl veřejnou ostudu a nemohl nic dělat, protože ... písnička byla nedotknutelná.*⁵ Tato forma řešení sporů a prohřešků byla obvyklá u usedlých slovenských Romů.

Těžké prohřešky proti rodovému zákonu se řešily u romského soudu. Viník (rom. prasto, doslova znamená nečistý) byl shromážděním nejvýznamnějších členů pospolitosti souzen za porušení zákonů rituální čistoty nebo nedodržení tradičních sociálních norem. Nejtěžším trestem bylo vyloučení z komunity (rom. prast'ipen, prast'iben). Do nemilosti upadla celá rodina vyloučeného. V praxi to znamenalo, že se s vyloučenými nikdo nesměl bavit, pomáhat jim, jíst s nimi, nesměli se zúčastňovat společenských událostí, jako byly křtiny nebo pohřeb. Trest tak přivodil viníkovi nejen citovou frustraci, ale i bezprostřední pocit ohrožení, neboť vlastní komunita mu pomoc odmítla a od okolní majoritní společnosti ji očekávat nemohl. Z těchto důvodů bylo vyloučení vždy časově omezené. Odsouzený se obvykle musel ze své viny nějak vykoupit. Před členy soudu slíbil poslušnost a na znamení, že mu trest vypršel, se s ním členové soudu napili ze společné nádoby. V minulosti dodržovali u nás zvyk soudu a vyhoštění především kočovní Romové, známý je však i některým usedlým moravským Romům. V současnosti se lze s ním setkat u Romů olašských. Mezi provinění, kvůli kterým je možné uvrhnout jedince do vyhoštění, patří především okradení člena komunity, ženská nevěra, incest či požití zakázaného druhu masa (obvykle psí nebo koňské). S rozpadem nutnosti společného soužití však sledujeme i pokles autority vnitřních nepsaných zákonů.

⁴ Lacková, E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou, c. d., s. 33–34.

⁵ Tamtéž, s. 90.

Při vaření jídla dodržovaly romské ženy úzkostlivě pravidla, která měla v prvotní řadě zajistit hygienu, a to i ženy kočovných Romů, u kterých to bylo jistě mnohem problematičtější, než u Romů usedlých: *Nejdříve žena umetla zem a rozložila na ni skvostně čistý ručník. Na něm pak rozválela těsto na halušky. Mezitím se jí hřála v kotlíku voda. ... Když voda vřela, přehodila si těsto přes levou paži a pravou rukou trhala kousky do vody.*⁶ Obecným a dodnes udržovaným pravidlem u Romů je, že se jídlo neschovává do druhého dne. Jeho prapůvod můžeme hledat ve skutečnosti, že kočovní Romové jednak nikdy neměli dost jídla a tedy ani přebytků, jednak by eventuální zbytky nedokázali přechovat bez následků na kvalitě. Starší Romové říkají, že zbylé jídlo nakazí mulové, tedy duše zemřelých, a proto se ho už nikdo nesmí dotknout. Kdo by to udělal, mohl by na sebe přenést zlé síly, které po sobě mulové zanechávají. Zásady při vaření byly navíc rozšířeny o vazbu na rituální (ne)čistotu ženy, která pokrm připravovala. Žena je po celou dobu svého produktivního věku až po období klimakteria z důvodu opakujícího se menstruačního cyklu považovaná za nečistou. Musí proto dbát na dodržování pravidel, aby svou nečistou povahou neohrozila ostatní členy komunity. Rituální nečistota se vztahovala i na ženin oděv či vlasy: *...když se někdy nedopatřením stalo, že na zemi stojící hrnec s jídlem překročila nějaká žena, už se jídlo nejedlo – vylilo se to, protože to už bylo prasto.*⁷ Ženskou sukní bylo totiž možné přenést nečisté síly z její majitelky. Stejný postup se udržoval i v případě, že se sukně nádoby s jídlem pouze dotkla. Jídlo bylo nutné chránit i před vypadnutým vlasem. Ženy musely mít vlasy pevně svázané a sčesané pod šátkem. Pokud někdo našel v jídle vlas, svoji porci již odmítl. Někdy dokonce nejedli ani ostatní, i když v jejich talíři vlas nebyl. Důvodem byla pouhá představa, že se všechno jídlo vařilo pohromadě. Pokrm upravený mimo vlastní skupinu – tedy tam, kde nebylo možno dohlížet nad dodržáním všech potřebných zásad – Romové konzumovali jen v krajním případě.

Naprosto běžné v romských rodinách bez ohledu na příslušnost k subetnické skupině bylo, že pokud jakékoliv jídlo upadlo na zem, nikdo jej již nezvedal, nepoužíval ani nejedl. Důvodem bylo, že po stejné zemi chodí nečistá žena a ometá ji svojí sukní. Riziko přenosu nečistých sil se zvyšuje v samotném období menstruace. Tehdy žena nesměla vůbec na jídlo či nádobí sáhnout. Proto si členky velkorodiny vzájemně vypomáhaly a menstrující členkám navařily, umyly nádobí či vypraly prádlo. V podobné pozici se nacházela matka v období šestinedělí. Při praní prádla bylo nutné dodržovat pořadí jednotlivých kusů.

⁶ Lacková, E.: *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*, c. d., s. 259.

⁷ Horváthová, J. (ed.): *Memoáry romských žen. Karolína – cesta životem v cikánském voze*. Karolína Kozáková. Brno: Muzeum romské kultury v Brně, o. p. s., 2004, s. 19. Viz též Horváthová, J.: *Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích (aneb tušení souvislostí)*. Romano džaniben, 2005, č. jevend, s. 72.

*...nejdřív se praly mužský košile, teprve potom ženský spodničky. ... Tak ty spodničky, když se pověsily na šňůru, tak úplně dozadu a před ně se musela pověsit zástěra nebo něco, aby chlapi, když seděli před vozama, aby na to nekoukali.*⁸ Romské ženy nikdy nepoužívaly stejné nádoby na vaření a na praní prádla. Praním se hrnec nebo kastrol natolik pošpinil, že už jej jinak nebylo možné používat. Mnohé ženy mají dodnes přesně určený účel pro jednotlivé nádoby i v případě samotného vaření. Žena musela vařit za přísných hygienických podmínek, ale podle vzpomínek pamětníků musela mít také „čisté“ srdce. *Když jsem se například pohádala s mužem a šla jsem vařit našťvaná, ... tchýně to na mě poznala a hned volala: „Jdi ven, holčičko, jdi mi od toho hrnce, nebo nám toho nęcucha zavaříš do jídla!“ Ani sama pořádně nevím, co to byl nęcuch. Zlý duch, vztek, špatná nálada. Otec (Rom – pozn. aut.) ... chodil domů z práce tiše a někdy i nečekaně. Špízoval, jestli i maminka (neromka – pozn. aut.) dodržuje všechny ty zásady. Jednou se mamince ... připálil špek do salátu a ona zaklela. V tom momentě se tatínek nečekaně objevil ... hrnec vzal a vyhodil na hnůj se slovy: „Cili, to nejde, to bysme byli v prástipenu.“*⁹

Za nečisté skupiny byly považovány ty, které se živily psím, koňským nebo kočičím masem. Karolína Kozáková (*1932 – †2006) ze skupiny kočujících českých Romů vzpomíná, že na jedné společné zastávce se sjeli s tzv. světskými: *...vypůjčili si od nás hrnec a my jsme zjistili, že jedí psy a kočky. Když nám hrnec přišli vrátit, nechali jsme jim ho – už bychom z něj nejedli.*¹⁰ Naopak Romové konzumující maso uhynulých zvířat nemuseli být považováni za nečisté, pokud si jídlo připravili sami tak, aby *cirdelas avri o mul'añipen, nasval'ipen* – vytáhli mrtvolnost, nemoc. Pro svůj přirozený způsob smrti bylo někdy maso zdechlin považováno dokonce za čistší než maso zvířat usmrcených násilně. *„Je-li dobré maso, které umírá rukou člověka, musí být ještě lepší to, které skolí ruka Boží ... pro maso se chodilo na nedaleké mrchoviště ... Když jsme se dozvěděli, že tam někdo něco zakopal, tak jsme tam běželi, my děcka jsme pomáhaly. Nejdřív se dlouhým čagánkem s hrotem vyzkoušela půda, jestli tam maso skutečně je. Pokud ano, tak se to vykopalo a na zádech doneslo do tábora. Večer se to opékalo, a pokud to bylo větší, třeba jako prase, tak se udělala velká hostina, zpívalo se, hrálo se na housle a harmoniku, všichni tancovali.“*¹¹

Soubor nepsaných pravidel se vztahuje také na udržování pořádku ve vnitřních prostorách vlastního obydlí, při vaření i každodenní činnosti. Bez zajímavosti jistě není, že i

⁸ Horváthová, J.: Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích, c. d., s. 74–75.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ Horváthová, J. (ed.): Memoáry romských žen. Karolína – cesta životem v cikánském voze. Karolína Kozáková, c. d., s. 19.

¹¹ Holomková, J.: Integrace a asimilace svatobořických Romů, c. d., s. 48. Viz též Nečas, C.: Dějinný příběh oslavanských Romů, c. d., s. 84.

v na pohled velmi nuzném obydlí se romské ženy snaží udržovat pořádek. Často jsou romské chatrče, domky i byty velmi zdobené, čistě upravené a ošetřované. Mnoho neromů, kteří se dostanou do romských bytů a domů, doslova žasnou nad pořádkem a přiznávají, že podobně uklízené doma nemají. Romské ženy ze slovenských osad téměř denně drhnou koberce i podlahu. Za úpravu a stav vnitřního vybavení odpovídají ženy. V dnešní době již závisí zcela na finančních možnostech rodiny. Malé domky seskládané z nejrůznějšího materiálu neposkytují příliš prostoru a možností. Výmalba je obvykle jednoduchá, pakliže má žena dostatek fantazie a prostředků, mohou se někdy na stěnách objevit vlastní výtvoři. V novodobé zástavbě je již zapojení vlastního umu a vkusu do výzdoby interiéru častější. Ženy se snaží vytvořit příjemné prostředí vnitřního zařízení instalováním malých koberečků nebo tzv. nástěnek na zdi, k překrytí starších a opotřebovaných kusů používají vlastnoručně vyrobené dečky, polštářky či přehozy. Velmi oblíbenou barvou je přitom červená, růžová, oranžová a další jasné a výrazné odstíny. Speciálním místem v domě nebo bytě, které je v hojném počtu k vidění i v současnosti, je tzv. svatý koutek, kde mají Romové vystavené nepřeborné množství votivních sošek a obrazů, prostřídáných umělými i papírovými květy či fotografie zemřelých a vzdálených příbuzných. Tato snaha o pořádek a malebnost interiéru až neuvěřitelně kontrastuje s mnohdy neutěšeným venkovním prostředím.

V době, kdy Romové kočovali, se o likvidaci odpadků příliš nestarali. Neměli důvod, protože na jednom místě zůstávali obvykle jen krátkou dobu. Nevyprodukovali tedy takové množství odpadu, které by jejich neromskému okolí způsobovalo potíže. Ve 20. století po sobě kočovní Romové obvykle odpad zakopávali. Byl z 95% organického původu a jeho likvidace probíhala vlastně samovolně. Stejná situace byla i v osadách a segregovaných osídleních. Od 70. let 20. století se zvyšuje poměr komunálního odpadu anorganického původu a jeho likvidace je celosvětový problém. Romové mnohdy nezměnili svůj způsob likvidace odpadu. Na rozdíl od dřívější doby se však tento odpad samovolně nerozpadá, ale naopak narůstá. Zdánlivě lhostejný postoj Romů vůči nepořádku v blízkosti jejich bydliště může mít kořeny v morálním kodexu některých skupin, který odmítá nebo přímo zakazuje manipulaci s již vyhozeným odpadem (panuje u nich představa, že na odpad podobně jako na zbylé jídlo sahají nečisté síly a duše mrtvých).

Za další výrazný znak romské společnosti je označována neschopnost plánovat do budoucna, žít ze dne na den. Tuto skutečnost má na svědomí historická determinace, se kterou souvisel i zažitý ekonomický systém Romů. Základem modelu hospodaření u neromů je již po několik generací peněžité odměna za vykonanou práci, za poslední století pak obvykle získávaná v pravidelných intervalech (měsíčně apod.). Romové za svoji práci

dostávali ještě v 2. polovině 20. let nejčastěji naturálie – základní potraviny, obnošené šatstvo a boty, výjimečně pak peníze. Navykli si na absolutní absenci plánování či šetření, protože v jejich životní situaci nebylo možné. Žili ze dne na den, bez možnosti ovlivnit zítřejší přiděl potravin. Doklad odlišného chápání času u Romů můžeme sledovat i v některých dialektech romštiny, které označují jediným slovem *tajsa* včerejší i zítřejší den. S příchodem komunistického režimu získali Romové nebyvalou možnost každodenní práce, ovšem za měsíční výplatu. S touto skutečností se neuměli vyrovnat a obvykle získané peníze utratili během několika dnů. Zbylou dobu do další výplaty živořili, což je u mnohých rodin evidentní dodnes. Peníze znamenaly navíc prestižní postavení ve společnosti a mnoho Romů dávalo svoji nově získanou pozici najevo tak, jak to znali ve svém dosavadním okolí – kupování masa, alkoholu a bytového zařízení, kterým mohli dát okázale najevo svoji finanční situaci.

Se závislostí na každodenním přidělu základních životních prostředků souvisela také skutečnost, že majetek všech členů komunity byl považován za společný. Materiální vybavení domácnosti v romských osadách záviselo stejně jako zásobování potravinami na vůli místního obyvatelstva, které rozhodovalo o podobě „výplaty“ Romům za práci. Starý vysloužilý kastrol získala za svoji práci žena jen málokdy. Nežrídka se tak stávalo, že některé předměty denní potřeby patřily doslova všem. Když někdo něco potřeboval, půjčil si danou věc od souseda. Pokud ji nepotřeboval, vzal si ji někdo jiný. Nikdo ji u sebe doma neschovával, nehledal, ale ani se o ni nestaral. Jakmile dosloužila, byla nahrazena jinou. Málokdy si Romové mohli dovolit koupit novou věc. Užívali proto staré opotřebované předměty získané od okolního obyvatelstva. I tento fakt přispěl jistě k nezájmu o jejich funkční stav. Vztah k vlastnímu i obecnímu majetku se v lidech vyvíjí od dětství, především starší generace Romů jej však neměla na čem uplatňovat. Rozloha obydlí (okolo 9 m²) také neumožnila větší hromadění předmětů. Romové se proto naučili nevázat se na věci denní potřeby, necítit nutnost je udržovat, a pokud doslouží, vyhodí je. Tento vztah pak nadále pokračuje, i když si Romové předměty denní potřeby pořizují za finanční prostředky.

Muž v romské rodině

*Tradiční indickou ... velkorodinu tvoří patrilineární skupina osob složená z několika domácností. ... Hlavou velkorodiny je nejstarší muž, otec, kterému ostatní musí projevovat náležitou úctu.*¹² Srovnatelný princip funguje dodnes i u rodin romských bez ohledu na jejich subetnickou příslušnost. Pro sociální status muže je příznačný i romský termín pro český

¹² Rácová, A.: Tradiční indická rodina – zdroj tradicí rómskej rodiny? In: Hábovčíková, B. – Hábovčík, O. (eds.): Rómska rodina a škola v multikultúrnom priestore, c. d., s. 16 – 17.

ekvivalent manželé *Rom – Romňi*, tedy muž a žena. Na území České republiky je nejvýraznější rozdílnost společenského postavení muže a ženy u olašských Romů. Muž požívá v rodině obvykle značnou úctu od ostatních členů rodiny: *Když mluví tata, nebudeš mu skákat do řeči ... i kdyby mluvil do rána, ... až ti dá, že můžeš mluvit, tak mluv a zase nemluv dlouho a nemluv blbosti.*¹³

Muži měli za povinnost vydělávat a zabezpečit rodinu finančně, ovšem jen do určité míry. *Dříve ... muži obvykle neměli stálou práci a nemohli tedy rodinu zajistit pravidelným příjmem. Zodpovědnost za výživu rodiny přebral muž tehdy, když se mu naskytla pracovní příležitost...*¹⁴ V případě, že neměl jak zajistit základní potřeby, musela se o rodinu postarat žena. Podobný postoj k zajištění obživy lze najít i u Romů kočovných. *„Muž nemusel nič robiť, ale navarené muselo byť.“ „Muž mohol po celé dni ležať a povedal ženě, staraj sa. Keď nenavarila, mohol ju zbit', to bolo jedno, že nemala z čoho.“*¹⁵ U skupin Romů, kteří dodnes kočují, připadla ve 2. polovině 20. století hlavní tíha o zabezpečení rodiny po finanční stránce na muže. *Zpočátku muži většinou řídili auto, měli řidičáky, na to si tenkrát ještě žádná ženská netroufla, vysvětluje Ceija Stojka (*1933) ze subetnické skupiny kalderašských Romů z Rakouska. Ale postupně jsme ukazovaly, co v nás je, my ženy jsme byly vždycky silnější. Věděly jsme, že si dokážeme peníze vydělávat samy, a tak nám samozřejmě stouplо sebevědomí a věřily jsme si a udělaly si řidičské průkazy. Přesto většinou řídili muži, po příjezdu na místo taky stavěli stánky, dohlíželi na to, aby bylo všechno pořádně upevněné, aby nic nemohlo spadnout, a zásobovali nás nápoji.*¹⁶ U britských kočovných Travellerů se od manžela většinou očekává, že se postará o místo k bydlení, například přívěs, a vozidlo, které by přívěs táhlo... *pokud rodina bydlí na tábořišti, platí většinou nájem manžel. Dnes se od manžela stále více očekává, že bude hlavním živitelem rodiny, ačkoli manželka do rodinného rozpočtu dál značně přispívá.*¹⁷

Muži většinou nijak v domácnosti nepomáhali. Přinesli domů peníze a o jejich využití se již nestarali. Za dobrého muže platil takový, který výdělek nepopil, ale většinu předal ženě. Hlava rodiny rozhodovala o všem, co se týkalo domu nebo obydlí. Otec se spolu se syny staral, aby bylo v rámci možností vyspravené obydlí a zajištěné topivo.

¹³ Danielová, H (ed.): Paměti romských žen, c. d., s. 88.

¹⁴ Žlnayová, E. a kol.: Postavenie a úloha ženy-matky a muža-otca v rómskej rodine. In: Romano džaniben 3, 1996, č. 1–2, s. 31.

¹⁵ Marušiaková, J.: Rodinný život valašských Cigánov na Slovensku a jeho vývinové tendencie. Slovenský národopis 34, 1986, č. 4, s. 616.

¹⁶ Stojka, C.: Žijeme ve skrytu, c. d., s. 99.

¹⁷ Okely, J.: Cikáni a vládní politika v Anglii: Manželství, rodina a příbuzenské skupiny. In: Budilová, L. – Jakoubek, M. (eds.): Cikánská rodina a příbuzenství, c. d., s. 84.

Pokud se otec rodiny živil nějakým řemeslem, brával ke své práci syny, aby se jeho práci naučili sledováním nebo výpomocí. *Otec mě učil více věcí, ale mi neřekl – udělej to a to, tak a tak. Brával mě vždy s sebou, ale ne násilím, šel jsem sám. Nejen já, všechny děti jsme šly. Když můj otec něco dělal, dívali jsme se, co dělá, a tak jsme se učili. Chtěl jsem být jako on.*¹⁸

Účast otce při aktivní výchově dětí byla minimální, představoval spíše vzor a autoritu. Do výchovy dětí zasahoval pouze ve výjimečných situacích. V českých zemích dochází k postupnému otupování ostrých hranic mezi rolí muže a ženy v rodině, v integrovaných rodinách je k vidění častější účast muže na výchově i starosti o domácnost.

V hinduistické rodině je velmi důležitá úloha syna, především z ekonomického hlediska. Proto se jeho narození vítá s mnohem větší radostí než narození dcery. Nejinak je tomu i u romských rodin. *Počtem mužských potomků se jednak zvyšovala prestiž celé rodiny, neboť v romské společnosti byl muž vždy společensky nadřazen ženě ... Zvyšovala se však i fyzická síla rodiny... U mužů byl dále větší předpoklad, že bude přinášet do rodiny peníze. Mimoto přivede do rodiny ... nevěstu, ... novou pracovní sílu... V neposlední řadě ... chlapec nemůže udělat rodině takovou ostudu, jako dcera*¹⁹ – nemůže otěhotnět. *Chtěli mít kluka, ale narodila se holka, tak byli hrozně zděšení, zklamání, popisuje narození svých starších sourozenců C. Stojka (*1933). Konečně se má narodit druhé dítě ... a zase se narodila holka. Tak měli rodiče dvě holky, táta se na mámu trochu zlobil, ale jen chvíli. A potom se narodilo třetí dítě, prvorozený syn... Tak to bylo všechno vzhůru nohama, pořádně se to oslavilo.*²⁰ Synové zůstávali ve většině případů u svých rodičů. Odevzdávali jim své výdělky, a to i v době, kdy už sami měli vlastní rodinu. Svě ženě začali dávat peníze, až když se úplně osamostatnili. Méně obvyklé bylo, že muž se přiženil do domu své manželky. Mohlo se tak stát z několika důvodů: *rodina manžela byla sociálně slabší, ženina rodina měla zájem na posílení vlastní rodiny o dalšího muže, buď z profesních nebo prestižních důvodů, nebo byl muž sirotek.*²¹ Romové si zachovali pro tuto osobu speciální označení – *pristašis*. Až na výjimečné případy měl takový zeť velice nízkou společenskou prestiž, musel dělat nejtěžší práce, někdy byl nucen brát na sebe i provinění svých švagrů a tchánů.

Mezi syny měl výsadní postavení nejstarší, *baro phral* (velký bratr). Už od dětství pomáhal rodičům s výchovou mladších sourozenců, *dohlíží na ně, usměrňuje jejich chování, organizuje jejich práci, poskytuje jim ochranu při jakémkoliv napadení jinými romskými nebo*

¹⁸ Žlanyová, E. a kol.: Postavenie a úloha ženy-matky a muža-otca v rómskej rodine, c. d., s. 36.

¹⁹ Šebková, H. a kol.: Úloha nejstaršího syna v romské rodině. Romano džaniben 3, 1996, č. 1–2, s. 52–53.

²⁰ Stojka, C.: Žijeme ve skrytu, c. d., s. 82–83.

²¹ Žlanyová, E.: Postavenie a úloha ženy-matky a muža-otca v rómskej rodine, c. d., s. 30.

*neromskými dětmi, zastupuje rodiče v jejich nepřítomnosti apod.*²² Největší zodpovědnost měl za sestry, hlídal jejich počestnost. *Baro phral* směl své mladší sourozence trestat, zakazovat a přikazovat jim. *Nejvíce pracoval bratr ... Lájoš. Je o čtyři roky starší než já, ale pro nás byl matkou i otcem. Poslouchali jsme ho jako Pánaboha. ... Než se matka vrátila ... z města, bratr uvařil, vypral a uklidil celý byt. A ještě se bál maminky, jestli uvařil dobře.*²³ Po smrti otce převzal veškeré jeho pravomoci nejstarší bratr. Pokud byl již dospělý, matka ho obvykle poslouchala jako hlavu rodiny, a to i např. v otázce nového sňatku.

3. 4 Žena v romské rodině

Pozice ženy vzhledem k muži byla a velmi často dosud je podřízená. V tradiční romské společnosti je hlavní úlohou ženy mateřství a hlavní životní devizou plodnost. Mnohé ženy dodnes považují za jediné svoje životní poslání rodit děti. Žena musí být především dobrou manželkou a matkou. Svému muži je povinna projevovat úctu, poslouchat ho a starat se o něj. Pokud se tak neděje, padá vina na hlavu muže, který si ženu špatně vychoval. U olašských Romů musí jít žena vždy krok za mužem (což není snaha muže ji chránit, ale pouze vyjádření druhořadého postavení ženy), nesmí nosit kalhoty, pouze sukni, ženy sedí při společenských setkání odděleně od mužů, není žádoucí, aby se vzdělávaly apod. Jednoznačnou nadřízenost dokazují muži ženám nezřídká i bitím a fyzickými tresty. Přestože je vztah založený na fyzickém či psychickém nátlaku obecně považován za patologický, mnoho romských žen je ochotno v podobném vztahu žít a obvykle jej nechápou jako něco nepatřičného. Poslušnost musí dávat žena najevo muži také naprostým zachováním věrnosti. Žena, o které se zjistí její nevěra, je v celé komunitě velmi zostuzena. Vysoce konzervativní postoj vůči nevěrné ženě lze dodnes vysledovat především u olašských Romů. Pokud je žena muži nevěrná, může ji manžel ostříhat, zbit, znetvořit obličej pořezáním apod. Za nevěru je u olašských Romů žena trestána i v případě, že je znásilněna. Je-li nevěrný muž, obvykle padá vina opět na hlavu ženy – není schopná mu vyjít vstříc a postarat se o něj, a proto musí hledat sexuální uspokojení u jině.

V Indii *dcera rodiny ekonomicky velmi zatěžuje. Rodina ji vlastně vychovává pro rodinu manžela, musí jí najít vhodného ženicha.*²⁴ Romové mají k dcerám podobný vztah, i když např. u olašských Romů získají rodiče děvčete „náklady“ na její výchovu a výživu zpět prostřednictvím tzv. výkupného.

²² Šebková, H. a kol.: Úloha nejstaršího syna v romské rodině, c. d., s. 54.

²³ Šarközi, M.: Miri famil'ija – Moje rodina. Romano džaniben 2, 1995, č. 1–2, s. 85.

²⁴ Rácová, A.: Tradiční indická rodina – zdroj tradicí rómskej rodiny?, c. d., s. 18.

Určité postavení v rodině mívá *bari phen*, velká neboli nejstarší sestra. Z prvorozené dcery měly radost především matky, které v ní spatřovaly budoucí chůvu a pomocnici v domácnosti. Část každodenních povinností na ni převedly již v osmi – devíti letech. *Bari phen* se starala o všechny své mladší sourozence, pomáhala s praním, uklízením i vařením.²⁵ Své sourozence mohla v případě provinění i trestat. Nejstaršího bratra však musela respektovat, i když byl věkově mladší, než ona. K jejím povinnostem patřilo obstarávat mu ošacení v době, kdy začal vydělávat. Oplátkou jí bratr kupoval „parádu“, aby dobře reprezentovala rodinu.

Až do období první menstruace měla děvčátka relativní volnost. *Při první menstruaci se z děvčátka stala dívka, z čhajori se stala čhaj. První žena v rodině, která na to přišla, jí musela dát obrovskou facku. Takovou facku, aby měla celý den červenou tvář. Věřilo se, že děvče bude pak hezké, dlouho mladé a hlavně odolné pro život.*²⁶ Od toho okamžiku ji vždy někdo z rodiny hlídal, aby nebyla rodině pro ostudu. Zmínky o tom, jak se ženy a děvčata o sebe v průběhu menstruace starala, najdeme velmi málo. I v současnosti je pro ženy velmi těžké hovořit na toto téma. Lze však předpokládat, že problém s odcházející krví řešily podobně jako ženy okolního obyvatelstva. Romové obvykle neuznávali svatební obřad ve smyslu, jak jej známe z majoritní společnosti. Partneri mezi sebou uzavírali slib v rámci tzv. *mangavipen*, tedy jistého veřejného slibu věrnosti. V tomto okamžiku měla mít nevěsta zachované panenství, na což se kladl značný důraz. Dokladem o poctivosti nevěsty bylo veřejné předvedení šátku, prostěradla či části oděvu panenskou krví den po svatební noci.²⁷ Podle vyprávění pamětníků se ale stávalo, že děvče již ve svatební den pannou nebylo. Obvykle se však vdalo za chlapce, který ji připravil o panenství a přivedl ji do jiného stavu. V dnešní době není zachování poctivosti nevěsty rodinou ženicha požadováno. Sex před svatbou není odsuzovaný v případě, že má žena jediného partnera. Promiskuita je však stále považována za hodnou odsouzení.

Veškeré domácí práce se dcery učily pouhým odpozorováním. Matka na přímé učení nekladla důraz z důvodu, že předpokládala pozdější odchod dcery do rodiny manžela. Zde se z ní stává *bori*, romský termín označující zároveň nevěstu a snachu. Její povinnost je naučit se všechny domácí činnosti včetně vaření podle své tchyně, rom. *sasti*. Snacha musela

²⁵ Viz Fabiánová, V.: Etnografický obraz rómskeho etnika a rómskej ženy, c. d., s. 182.

²⁶ Lacková, E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou, c. d., s. 83–84.

²⁷ Ve sbírce MRK se nachází např. šátek, na němž je skvrna po panenské krvi imitována popálením látky cigaretou. Zjevně tedy nebyla čistota nevěsty požadována, jen napodobena. Viz sbírka MRK, fond textilu, př. č. MRK 170/98, šátek s naznačenou skvrnou od panenské krve.; Danielová, H. (ed.): Sbírký Muzea romské kultury. Textil. Šperk. Přírůstky 1991–2006, c. d., s. 66; srovnej Fabiánová, V.: Etnografický obraz rómskeho etnika a rómskej ženy, c. d., s. 160.

vykonávat nejtěžší práce, starat se o celou rodinu, tedy i sourozence svého muže, někdy i jejich děti a děti tchýně. Snášela velmi často psychické ponížení i fyzické tresty. *Muž si přivedl ženu a jeho příbuzenstvo okamžitě podrobilo svou novou bori přijímacím zkouškám. Ze všeho nejdříve ji poslali pro vodu. Celá rodina předstoupila před chatrč a pozorovala, jak se při tom holka ponese. ... Jako další úkol měla nevěsta uvařit halušky. Když se na nich mužovým příbuzným něco nezdálo, byla holka chudák. Tchýně a švagrové ji týraly a sekýrovaly tak dlouho, dokud z ní neudělaly pořádnou, pracovitou a hlavně poddanou ženu. Každá snacha si musela v domě tchýně prožít pět šest perných učednických let,*²⁸ popisuje pozici novomanželek spisovatelka Elena Lacková (*1921 – †2003). Přišla-li nová snacha mezi další snachy ve stejné rodině, chovaly se k ní stejně nadřazeně, jako každý jiný člen domácnosti. Tchýně na svoji snachu pečlivě dohlížela, hlídala, aby měla neustále dost práce. Snacha musela zapomenout vše, co se ve své původní rodině naučila, a ve všem se jí podrobit. Dříve byly vztahy tchýně a snach napjaté. Jestliže v dnešní době žije mladý pár ihned samostatně, vztahy členů rodiny jsou srovnatelné s majoritní společností. Pokud žijí mladí manželé u rodičů jednoho z nich, musí počítat s výrazným omezením svých životních možností. Mezi nejčastěji uplatňované principy nadřazenosti rodičů patří odevzdávání veškerých vydělaných peněz matce.

Pozice ženy jako rodičky jí na druhou stranu zaručuje v rodině důležité postavení. Českému slovu „rodiče“ odpovídá romské sousloví *daj-dad* (matka-otec). Slovosled určující pro matku první místo v sousloví ... naznačuje, který z rodičů má ve vztahu k dětem důležitější roli. Porod druhého nebo třetího dítěte posunuje ženu na pomyslné hierarchii z nejnižší pozice snachy na citelně snesitelnější postavení. Dokázala, že je plodná, že se o děti postará. Může si tedy založit vlastní samostatnou rodinu, ve které ona sama bude jednou vůdčí osoba, nadřízená svým snachám. Vysoký počet dětí znamenal pro rodiče jistotu, že se o ně někdo v jejich stáří postará. Proto bylo každé těhotenství ženy celou komunitou velmi vítané. Těhotné ženy jsou ve všeobecné ochraně, každý jim musí dát, co chtějí, pomoci atd. Pokud nastávající matka nedostane jídlo, na které má chuť, dítě se trápí a může se narodit předčasně nebo žena potratí. V souvislosti s těhotnými ženami lze v romské kultuře vyzorovat různé pověry spojené s předpovědí pohlaví dítěte, vzhledem dítěte, nechtěnými fyzickými jevy apod., jejichž paralely můžeme najít i v české či moravské lidové kultuře. Těhotná žena nesmí např. chodit na pohřby, aby se jí nenarodilo mrtvé dítě, dívat se na zvířata považovaná Romy za nečisté (žába, had, pes aj.). Když se žena lekla a sáhla si na kůži, mohlo

²⁸ Lacková, E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou, c. d., s. 102.

mít na stejném místě její dítě tzv. oheň. Romské ženy rodily (v závislosti na prostředí, ve kterém žily) ještě do 2. poloviny 20. století často doma. S porodem jim pomáhaly obvykle místní porodní báby. Pro Romy bylo vše s porodem spojené s nečistými silami, a proto si ženy vzájemně vypomáhaly jen v nejkrajnějším případě. Šestinedělí bylo tradičně považováno za období, kdy je žena nečistá. Podobně jako u jiných národů se chránili ostatní členové před kontaktem s ní i s předměty, které držela: *...když ... ženská po porodu přišla domů ... nesměla jest z hrncu. Zvlášť hrníček musela mět, zvlášť skleničku, musela mít všechno svoje.*²⁹ Ne vždy však bylo v rámci romské rodiny možné podobná opatření dodržet. Žena se obvykle musela starat o starší sourozence novorozeněte. Často však nevařila a jídlo jí připravovaly sousedky nebo příbuzné.

Zvláštní pozornost byla věnována čerstvě narozenému dítěti. Ačkoliv Romové nejsou jinak nábožensky aktivní, považují křest dítěte ještě v dnešní době za nutnost. Věří, že nepokřtěné dítě je vystaveno v mnohem vyšší míře vnějšímu nebezpečí. Může jej kdokoliv uhranout, chodit k němu duše zemřelých nebo zlých bytostí, jednodušeji je napadnou nemoci. Na ochranu před uhranutím dávaly matky dětem na zápěstí červenou nitku nebo pletenou tkaničku, tzv. *indral'ori*. Červená je považovaná Romy za magickou barvu, a pokud dnes nedávají dítěti tkaničku, dbají alespoň na červenou součást oděvu. Proti nemocem a zlým silám chránily romské matky děti vložním ostrých předmětů, např. hřebenu, jehly nebo nůžek, pod peřinku či polštář.

Hlavní tíha výchovy dětí, péče o ně a o domácnost, stejně jako zajištění každodenní stravy, spočívala výhradně na matce. Žena musela obstarat základní potřeby pro rodinu, pokud její muž zrovna neměl žádný příjem. Jejich povinností bylo ale také pomáhat muži v jeho řemesle a prodávat jeho výrobky po okolních obcích a na trzích. U britských Travellerů *dřív vydělávaly peníze ženský ... Mužský je ráno pošlou ven a ony se musí vrátit s 10 librami nebo víc. Viděl jsem, jak se ženský večer vrátily s míň, a jejich mužský jim vrazil facku.*³⁰ V současné romské rodině (a to především v segregovaných romských osadách na Slovensku) jsou ženy díky své plodnosti jediným zdrojem příjmů rodiny, spočívajících ve státních sociálních dávkách. *Protože jsou si jasně vědomy svojí důležitosti ... mnohé ženy trvají na tom, že budou mít pod kontrolou rodinnou kasu.*³¹

V tradiční romské společnosti nebylo zvykem, že by muž zůstal po smrti své ženy sám. Hledal si novou ženu, která by se starala o děti. Jako první přicházely v úvahu svobodné

²⁹ Horváthová, J.: Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích, c. d., s. 72.

³⁰ Viz Okely, J.: Cikáni a vládní politika v Anglii, c. d., s. 84.

³¹ Scheffel, D. Z.: Svinia v čiernobieliom, c. d., s. 115.

sestry zesnulé. Byl předpoklad, že sestra se bude k dětem své sestry chovat dobře. V případě, že ovdověla žena, nebyl další manželský svazek nutný. Žena se o děti za přispění nejstarších z nich dokázala postarat.

I dnes je schopen manžel opustit ženu, nemají-li potomky, a to nezávisle na faktu, či neplodnost je na vině. ...*nemohla som otehotniť. Muž mi to samozrejme dával za vinu, aj jeho rodina so mnou jednala jako s poslednou handrou ... opustil ma*, popisuje M. Č. (*1960) svoji životní zkušenost.³² V Indii je důvodem k opuštění manželky už jen skutečnost, že neporodí syna. Manželství je i v současnosti nezřídka uzavíráno až v době, kdy je jasné, že žena není *jali*, neplodná. I v minulosti ale existovaly bezdětné romské manželské páry, které spolu žily celý život. Skutečnost, že žily mezi širší rodinou, kde bylo vždy množství dětí, jim pomáhala smířit se s vlastním osudem lépe, než je tomu dnes u mnohých bezdětných nukleárních rodin. Někdy také přijaly za svého sirotka nebo dítě zemřelé sestry neplodné ženy. Siroba je ovšem dodnes velmi výjimečná. O osiřelé děti se postaral obvykle někdo z rodiny, nejčastěji prarodiče nebo sestra matky. *Sirotci se potloukali po Romech, jednou jim dal najíst ten, podruhé onen, hlad neměli*, popisuje přístup Romů k osiřelým dětem E. Lacková (*1921 – †2003).³³

Úctu a vážnost projevovala romská komunita až ženě po klimakteriu, kdy už není rituálně nečistá a zároveň již za svůj život posbírala tolik moudrosti, že ji může předávat dál. Staré ženy, rom. *phuri daj*, mnohdy podivínské či s výjimečnými schopnostmi, byly spojovány i s uměním provozovat magii či léčit.

Vztah mezi mužem a ženou je dodnes v romské komunitě jisté tabu, ovšem spíše na komunikační úrovni než v konání samotném. Také o dalších intimních stránkách života, jako např. emotivním prožívání sexu, romské ženy před cizími lidmi (tedy např. výzkumníky) nehovoří. O něco více se zmiňují např. o těhotenství či porodech, kde mají možnost jistého heroizování nebo vyličení bolesti. Romští rodiče a děti zaujímají dodnes tabuizovaný postoj vůči rozhovorům na téma sexuality a sexu. Zatímco ve většinových rodinách je stále obvyklejší hovořit o této stránce lidského života, u Romů se o ní mlčí, aniž by jakákoliv strana cítila nutnost cokoliv měnit. Rodiče nepoučí v žádném směru své dospívající potomky, což má za následek, že děti přivádí na svět další děti. První sexuální zkušenosti získávaly romské dívky v poměrně mladém věku, v 18. a 19. století jsou uváděny 13 – 14 leté matky.

³² Vanková, K.: Rómske ženy v ich prirodzenom rodinnom prostredí, c. d., s. 178–179 ; viz též Dubová, Z.: Rómská žena a léčitelství, c. d., s. 14; Fabiánová, V.: Etnografický obraz rómskeho etnika a rómskej ženy, c. d., s. 104–105, 108.

³³ Lacková, E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou, c. d., s. 42. V dnešní době se situace následkem rozpadu tradiční komunity rapidně zhoršila a mnoho romských sirotků se ocitá v dětských domovech, ačkoliv mají příbuzné, kteří by se o ně mohli postarat.

V současné době je uváděn rok prvního sexuálního zážitku u romských dospívajících v době mezi 15. a 17. rokem. Vzhledem k téměř naprosté absenci jakékoliv antikoncepce je i dnes poměrně značné procento dívek, které mají první dítě ještě před dovršením plnoletosti. David Z. Scheffel popisuje ve své publikaci „druhy“ sexu, které mohl v rámci svého výzkumu v jedné z nejzanedbanějších východoslovenských romských osad Svinii u Prešova vysledovat a zaznamenat:

- experimentální, který je jedním z kritérií pro dosažení pomyslné plnoletosti;
- cizoložný, který je původcem mnohých konfliktů napříč rodinami i osadou;
- „ekonomický“, jehož jediným cílem oplodnění a následně zvýšení počtu dětí, na které je možné získat sociální přídavky a tím zvýšit příjem rodiny;
- nezákonný v podobě znásilnění a sexuálního zneužití;
- politický upevňující postavení významných rodin v komunitě.

Pro mnohé Romy je velmi těžce definovatelný také samotný pojem láska. V romském jazyce je totožný výraz *te kamel* pro český ekvivalent milovat i chtít, a to nejen ve smyslu sexuálního chtíče, ale chtění obecného. Ženy si velmi často spojují lásku s projevy žárlivosti a také s fyzickým bitím. Vlasta Fabiánová zjistila na základě svého výzkumu, že většina romských žen nepozná žádné specifické projevy sexuálního života a erotiky, naopak všechny netradiční projevy, například neobvyklé polohy, soulož s více partnery ... považují za něco nemorálního, nenormálního a nečistého.³⁴ Lásku partnerskou velmi záhy nahrazují a kompenzují láskou mateřskou.

Děti v romské rodině

Co největší počet dětí je důležitý nejen pro upevnění manželství a postavení ženy ve velkorodině, ale i pro sílu vnitřní komunity vůči vnějšímu a dříve nepřátelskému okolí. *Jejich nepřítomnost je považována za velké neštěstí a může ovlivnit stabilitu svazku... Později v životě ... mají velké rodiny pro rodiče i děti nesporné výhody. Rodiče budou mít větší počet blízkých příbuzných, kteří jim budou vypomáhat ve stáří, a dospělé děti budou mít po celém okolí mnoho bratrů a sester, potenciálních spojenců.*³⁵

Postoj romských rodičů k vlastním dětem je bezesporu daleko bližší k postoji indických rodičů než rodičů západní kultury: „Dítě spí, kdy chce, jí, kdy chce, vše je mu dovoleno“ Tento v Indii obecně rozšířený postoj k dětem je důsledkem „tradice malého Krišny. ... Je mu vše dovoleno a rozpustilými kousky si získává srdce všech lidí. Tohoto Krišnu spatřuje lidové

³⁴ Viz Fabiánová, V.: Etnografický obraz rómskeho etnika a rómskej ženy, c. d., s. 160.

³⁵ Okely, J.: Cikáni a vládní politika v Anglii: Manželství, rodina a příbuzenské skupiny, c. d., s. 83.

*povědomí v každém malém dítěti a počítá s tím, že se dítě bude chovat jako malý Krišna.*³⁶ Co však bylo bezvýhradně po dětech vyžadováno, byla úcta, rom. *pařiv*, vůči rodičům, starším členům komunity a v případě Romů na Slovensku i vůči místním sedlákům, kteří poskytovali Romům obživu. Dítě bylo vlastně vychováváno všemi členy komunity. Na otázku v rámci výzkumu učitelky romských dětí A. Farkalínové, zda chtějí matky z romských osad Rudňany, Markušovce a Smižany (okres Spišská Nová Ves) vědět, jak a kde tráví jejich dítě volný čas, odpovědělo 60% dotázaných (z celkového počtu 60), že je to nezajímá. Jako důvod uvedly, že právo vychovávat dítě má každý člen komunity, proto nemusí o svém dítěti neustále vědět. Největší poslušnost byla prokazována pochopitelně rodičům. *Otec byl ... měkký a dobrotivý jako chleba. Nikdy na nás nekřičel. ... když něco řekl, platilo jeho jediné slovo více než sto slov od jiných.*³⁷

Láska romských rodičů k dětem, péče o ně a systém výchovy jsou v odborné literatuře často zdůrazňovány a dokládány konkrétními vzpomínkami. Jejich projevy jsou však mnohdy zcela jiné, než je „evropský standard“. Největší rozdíl můžeme vysledovat v segregovaných romských osídleních venkovského typu (romské osady na Slovensku). Čím více přichází romská rodina do kontaktu s majoritním okolím, tím méně jsou patrné rozdíly v jejich postupech při výchově. Také Romové samotní cítí rozdíly mezi způsobem výchovy dětí u nich a u majoritní společnosti: *možná se gádžové dneska ... chovají taky víc přirozeně a dopřávají dětem víc svobody. Ale celkově jsou děti gádžů pořád hlavně cepované...*³⁸

Tělesný kontakt novorozence s matkou, který je považován za důležitý, je u Romů velmi obvyklý, ať už pocházejí z jakéhokoliv prostředí. Malé děti jsou chovány, hlazeny, hýčkány, ovšem jen do okamžiku, dokud se nezačnou samy pohybovat. Do dnešního dne je možné spatřit v prostředí romských osad matky s nejmenšími dětmi umístěnými v plachtě na zádech, tzv. zajdě. Dítě je v přímém kontaktu s matčíným tělem (nepočítáme-li obvyklý oděv), slyší její srdce a může zde v klidu spát.

Nošení nemluvnat a batolat v plachtě na zádech má pravděpodobně více původ praktický než v uvědomění si psychologického efektu. Kolem matky se pohybuje většinou více dětí, které vyžadují pozornost a chytají se jí za ruce. Při územním pohybu chodily ženy vedle vozů, a buď vedle sebe vedly odrostlejší děti schopné samostatné chůze, nebo nesly v rukách zavazadla. Nést dítě v náručí bylo tedy velmi nepraktické. Pokud se o dítě staraly starší sestry, nosily je buď v náručí, nebo také v plachtě na zádech. Umístění dítěte na zádech

³⁶ Viz Viková, L.: *Obraz současné romské rodiny z pohledu dětí a znalost romštiny u těchto dětí*, c. d., s. 11.

³⁷ Šarközi, M.: *Miri familija*, c. d., s. 85.

³⁸ Stojka, C.: *Žijeme ve skrytu*, c. d., s. 81.

znemožňovalo ale v podstatě jakoukoliv komunikaci s batoletem. Dítě mohlo pouze pozorovat okolí a bylo odkázáno samo na sebe, své myšlenky a otázky. Ačkoliv např. v městském prostředí už matky nenosí nejmenší děti v plachtě na zádech, nevidí většina z nich mluvení na děti jako potřebné a nenavazují s ním rozhovor. Zde je možné vysledovat výrazný rozdíl oproti evropskému systému výchovy, který je založený na aktivní výchově prostřednictvím her, povídání či čtení.

Jakmile začalo dítě chodit, jeho výchovu předala matka starším sourozencům a celému kolektivu komunity. Děti si rodové zvyklosti a vzorce chování osvojovaly prostřednictvím pozorování a napodobování. Větším dětem se rodičovská láska obvykle nijak nedává najevo: *Naši rodiče se s námi moc nemazlili, dávali nám lásku najevo tím, že nás hezky jmenovali.*³⁹ Přesto i starší děti jsou hodně fixované na rodinu a vyjadřují k ní kladný vztah, jak dokládá např. malý výzkum T. Bartůňkové v rámci bakalářské práce. Z celkového počtu 93 dotázaných dětí z jedné brněnské školy je pro téměř 80% rodina hodně důležitá nebo důležitá.

Romské děti nezřídka nepoznají za své dětství fyzický trest, rodiče vůči nim neprosazují zákazy ani příkazy. *Rodiče nás nikdy nebili. ... To už se muselo stát něco obzvláštního, aby dítě dostalo výprask ... Pamatuju na jediný nářez v naší rodině. ... Když jsem zlobila já, strašili mě řeznickým psem,*⁴⁰ píše ve své knize E. Lacková (*1921 – †2003). V 2. polovině 20. století se však začali Romové blíže seznamovat s výchovnými principy většinové společnosti, do nichž spadaly i fyzické tresty. Nezřídka proto dnes potkáme romské rodiče, které své děti bijí. Obvykle jde však o okamžitou reakci na danou situaci, nikoliv setrvalý stav v podobě fyzického týrání. *Nesměli jsme na nikoho žalovat, ani na sebe. Stalo-li se to někdy, otec zbil nejen žalujícího, ale všechny na jednu hromadu. Když nás naše máma bránila, dostala s námi,*⁴¹ vzpomíná česká Romka K. Kozáková (*1932 – †2006). S poklesem sociální úrovně dochází i k úpadku vztahů rodičů k dětem. Realitu v jedné ze slovenských romských osad nejnižší úrovně popisuje David Z. Scheffel: *...s tím, jak děti rostou, se množství pozornosti (rodičů – pozn. aut.) rapidně snižuje a objetí a polibky vystřídají nadávky, výhružky a facky. ... Křik, výbuchy hněvu a bitky jsou každodenní realitou, kterou většina dětí bere jako samozřejmost. Doma i mimo něj se rychle naučí, že když tě někdo kopne, kopneš zpátky, pokud nechceš skončit na zemi.*⁴²

³⁹ Horváthová, J. (ed.): Memoáry romských žen. Karolína – cesta životem v cikánském voze. Karolína Kozáková, c. d., s. 22.

⁴⁰ Lacková, E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou, c. d., s. 30–31.

⁴¹ Horváthová, J. (ed.): Memoáry romských žen. Karolína – cesta životem v cikánském voze. Karolína Kozáková, c. d., s. 21.

⁴² Scheffel, D. Z.: Svinia v černobieli, c. d., s. 120–121.

Svět dětí a dospělých není u Romů striktně oddělen, generace vůči sobě nestojí v opozici, ale mnohé situace řeší v rámci celého kolektivu. Boj proti rodičovské autoritě v období dospívání není u romských adolescentů tak zjevný, jako v ostatní společnosti. Jejich revolta se obrací často směrem na školu jako na „gádžovskou“ a tudíž vnučovanou instituci. Velmi často je podobné vzepření se autoritě školních zařízení podporováno celou rodinou. Volná výchova dítěte způsobuje, že děti se mohou zúčastnit např. večerních oslav, v dnešní době nerušeně sledují jakékoli pořady v televizi, jsou přítomny řešení konfliktních situací mezi dospělými apod.

Blízkost jiných osob patřila díky malým obytným prostorám ke každodenní skutečnosti, se kterou Romové vyrůstali a bez které si dodnes neumí svůj život představit. Pokud žila rodina v jednoprostorovém domku, spali všichni v jediné místnosti. Na několik metrů čtverečních se nevešlo příliš nábytku, a proto spalo v jedné posteli více lidí pohromadě. Romové mají pro tento způsob noclehu i speciální označení – *te sovel pindral* (rom. spát nohami proti sobě).

Snad proto, že Romové žili vždy ve vzájemném fyzickém kontaktu, *do předsudečného komplexu neromů o Romech patří pevné přesvědčení, že romští rodiče spolu obcují před dětmi.*⁴³ Eventuální přítomnost dětí při manželském (a vlastně jakémkoliv) sexu, způsobená především stísněnými bytovými podmínkami, je mnohdy považována za obvyklý projev morálních norem Romů. Vzpomínky starších respondentů dávají za pravdu spíše M. Hübschmannové a jejímu tvrzení, že *v tradiční romské komunitě bylo nepředstavitelné, aby dospělí chodili před dětmi obnaženi, aby se otec eroticky dotkl matky. „Avas, džas kaštenge“, pojd', půjdeme na dříví, byla milostná výzva a daleko v intimitě lesa, kterou nikdo neporušil, se odehrával milostný život dospělých.*⁴⁴ Zvláštní bylo, že se nikdy nemluvílo o tom, jak se rodiče milují,⁴⁵ za jakých podmínek a co tomu předchází. Úžasné je, že v prostoru vozu o 7 m² nás spalo celkem sedm osob, a já nikdy neviděla, jak se rodiče milují,⁴⁶ vzpomíná K. Kozáková (*1932 – †2006) z historické skupiny českých Romů. Současná zjištění už jsou pro intimitu sexuálního styku méně příznivá. Stísněné prostory, v nichž žije více sexuálně aktivních párů dohromady, způsobují, že intimní styk jejich okolí více nebo méně zaznamená. Nelze říci, že by šlo o obvyklé normy chování Romů. Tato skutečnost je spíše spojená se sociální a morální úrovní daného páru a jeho okolí.

⁴³ Viz Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras, c. d., s. 42.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Srovnej Tůmová, V.: Pražské nouzové kolonie. Národopisná knižnice 6. Praha: ČSAV ÚEF, 1971, s. 69.

⁴⁶ Horváthová, J. (ed.): Memoáry romských žen. Karolína – cesta životem v cikánském voze. Karolína Kozáková, c. d., s. 22.

Pod pojmem péče o dítě si obvykle představíme souhrn úkonů zajišťující zejména péči o jeho zdraví, tělesný, citový, rozumový a mravní vývoj. Z již citovaného výzkumu A. Farkalínové vyplynulo, že romské matky se podle vlastního názoru starají o děti tím, že jim perou a vaří. Ani jedna matka neuvedla, že si s dětmi hraje, hračky nakupovaly jen některé a obvykle dětem do čtyř let. Výchova pro ně tedy představuje hlavně uspokojení základních biologických potřeb dítěte. Z výzkumu K. Vankové vyplývá, že ze vzorku čtyřiceti žen všech věkových kategorií z prostředí segregovaných romských osad a lokalit považují všechny dotazované za svoji nejdůležitější činnost přípravu jídla, uklízení, praní a žehlení, údržbu prádla a nakupování. Ženy do čtyřiceti let považovaly za důležité pomoci dětem při učení a hrát si s nimi, starší ženy to neshledávaly nutným. Podobné výsledky výzkumu na podobném vzorku žen zaznamenala i V. Fabiánová, když konstatovala, že roli manželky a matky chápou romské ženy především jako roli kuchařky a uklízečky.

Nepochopení a intolerance odlišného romského modelu výchovy dětí ze strany majoritní společnosti přispěly v 2. polovině 20. století v období komunistického režimu v Československu zásadní nabourání tradičního rodinného systému. Snaha vyměnit jej za principy obvyklé pro většinovou společnost přinášela pouze další a další konfliktní situace. Zástupci (ale především zástupkyně) sociálních odborů jim mocensky dokazovali, že nejsou schopni se o své děti dobře postarat a jedinou možností, jak tyto chyby napravit, je odebrání dětí a svěření do ústavní péče. Rodiče na svůj zpočátku odmítavý postoj záhy rezignovali a přijali vnucovanou myšlenku o mimorodinné péči za jedinou správnou a vhodnou. Během dvou generací nabyli pod tlakem státních úředníků přesvědčení, že dětem bude nejlépe v dětských domovech. Dalším faktem, který přispěl ke zvyšujícímu se počtu romských dětí v ústavní péči, byl rozpad tradiční velkorodiny. Tím došlo k narušení obvyklého způsobu výchovy dítěte více generacemi a větším počtem příbuzných. Osamocená matka si velmi často neuměla sama pomoci a odložit děti do dětského domova viděla jako jediné východisko. Přes všechny tyto negativní vlivy jsou romští rodiče odkládající své děti terčem odsouzení a nepochopení svých soukmenovců. *Dříve, když měla Romka děti, tak je opatrovala jako oko v hlavě. To, co vidíme v televizi, že romské ženy opouštějí svoje děti a potulují se, to je život, který nás učí gádžové*, komentuje situaci L. D. (*1939).⁴⁷ *To byla strašná ostuda, když matka opustila dítě...*, říká I. Č. (*1967).⁴⁸

⁴⁷ Romští rodiče dříve a dnes. Romano džaniben 9, 2002, č. 1–2, s. 13.

⁴⁸ Tamtéž, s. 12.